

- 10.Громыко М.М. Территориальная община Сибири 30-е гг. XVIII – 60-е гг. XIX века // Крестьянская община в Сибири XVIII – начала XX в. – Новосибирск, 1977.
- 11.Громыко М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX века. – М., 1986.
- 12.Алексейченко Г.А. Приговоры сельских сходо́в как источник по истории крестьянской общины в России второй половины XIX века. По материалам Тверской губернии // История СССР. – 1981. – №6.
- 13.Державний архів Запорізької області.
- 14.Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство X-XX веков. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – Т.7.
- 15.Местное положение для губерний великороссийских, новороссийских и белорусских // Российское законодательство X-XX веков. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – Т.7.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the verdicts of peasant's assemblies in Ukraine in the second half of the XIX century. The author tries to depict the verdicts as a original source which gives the opportunity to study many-sided life of peasant community, its daily activity, traditions, views, etc. The verdicts of peasant's assemblies are a mass documentary complex which has its own advantages for researches. The author resumes that this complex of historical documents describes not only separate spheres of community's activity but peasant's life as a whole and its evolution and specific features in post-reform Ukraine.

О.М. Ігнатуша

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕД ВИКЛИКОМ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ПРАВОСЛАВНА ПЕРСПЕКТИВА (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Російська православна церква (РПЦ), яка в XIX – на початку XX ст. становила оплот імперської державної системи, була неподільним володарем суспільної релігійної думки в українських землях. Але сама вона переживала не найкращі часи.

Кризовий стан її консервативної моноструктури був обумовлений як світовими цивілізаційними процесами, так і розвитком національної самосвідомості українського народу, які вимагали осучаснення конфесії, наближення її до народного життя.

Активізація творчих сил церкви відбувалася синхронно з піднесенням суспільно-політичного руху в Російській імперії. Українське національно-церковне пробудження було нерозривно пов'язане з процесом національного відродження.

Цей взаємозв'язок заслуговує на більш детальне вивчення, аніж на умоглядну констатацію. Між тим у літературі такої характеристики сьогодні ще бракує.

Його вивчення виглядає особливо актуальним в контексті осмислення генези українських церковних реформ, які модернізували українське православ'я у XX ст. При цьому варто взяти до уваги ту обставину, що модернізація стала знаковою для усього православного світу, явивши в XIX-XX ст. яскравий феєрверк утвердження автокефалій Елладської, Болгарської, Грузинської, Румунської, Сербської, Польської, Кіпрської, Албанської церков.

Одним із принципових моментів при дослідженні національної церковної модернізації в Україні, на нашу думку, має стати вивчення реакції на неї соціальних верств, які наповнювали собою повноту церкви і, передусім, найбільш масових та впливових – селянства, робітників, інтелігенції, духовенства. Необхідно взяти до уваги трансформації

соціально-станової структури українського суспільства перехідної доби, появу нових верств і зміну старих. Проблема ця надзвичайно цікава і глибока.

Спробуємо в межах статті, хоча б у загальних рисах, простежити цю залежність шляхом стислого аналізу кожної з верств тогочасного суспільства, які мали безпосереднє відношення до інституційного реформування Російської православної церкви в Україні.

Духовенство. Якщо серед діячів суспільно-політичного руху державне становище церкви, її відчуження від реалій народного життя, привнесення в неї чужих традицій формувало її негативний образ, то в середовищі духовенства та певної частини світської інтелігенції прояви невдоволення вихлюпнулись у богословсько-етичні шукання, спроби наближення Слова Божого до народу. Про це свідчив приклад російського народу, процес націотворення якого був прискорений російськими формами імперської державності.

Ще в першій половині XIX ст. архімандрит Макарій Глухарьов здійснив переклад Біблії російською мовою і порушив перед імператором питання про необхідність її видання та розповсюдження. Протоієрей Герасим Павський читав свої нові переклади Біблії студентам Петербурзької духовної академії [1.-С.20].

Проте спроби осучаснення конфесії у сфері віровчення, пов'язані з перекладом на російську мову богослужбових книг і узгодження цього питання з церковними канонами, на початку XIX ст. виявилось приреченим на невдачу [2.-С.131-132].

У консервативному середовищі РПЦ у більшій мірі знаходили свій відгук лише ті суспільно-церковні ідеї, які не порушували традиційних поглядів на устрій церкви, її систему зв'язків з державним апаратом, усталений ритуалізм її обрядовості й сакральності мови.

Паростки інакодумства безжалісно викорінювались ортодоксальною системою. Свідченням цього може бути доля вищезгаданого протоієрея Герасима Павського. Записи перекладів Біблії, здійснених о. Герасимом, у студентів були відібрані й знищені, а самого священика піддали дворічному слідству. Офіційна світська та церковна преса схвально відгукувалась на каральні дії властей. Видання Біблії російською мовою стало можливим лише в епоху реформ 60-х років XIX ст. Її друк розпочали частинами в 1867 р., а в повному складі вона вийшла 1876 р. [3.-С.184].

Ще більший спротив довелося долати українському прогресивному духовенству та національній інтелігенції, аби наблизити Слово Боже до народу. Одна з головних ознак національної ідентичності – мова – ігнорувалася російською імперською владою, визнаючись нею лише як варіант російського “наріччя”.

Не дивлячись на заборонні санкції державно-церковної влади, проймаючись загальнонародними запитами та проблемами, усвідомлюючи свою відповідальність за долю нації, кращі представники української інтелігенції також зробили спроби перекладів на рідну мову богослужбових текстів. Вже на початку 60-х років XIX ст. досить вдало (як пізніше зазначала імператорська Академія Наук) опрацював Четвероевангеліє інспектор Ніжинського ліцею Пилип Морачевський. 1870 р. протоієрей Василь Гречулевич дав перші зразки проповіді українською мовою. У 1870-х рр. перекладницьку роботу над текстом Біблії здійснили відомі майстри українського слова Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький та Іван Пулюй. Підготовлені ними видання стали з'являтися в Україні вже у 1880-х рр., поширюючись із-за кордону, де вони побачили світ при сприянні Британського біблійного товариства.

Нова література, яка порушувала суспільно-церковну проблематику, привертала увагу до сучасного стану та історичних традицій устрою православної церкви, популяризувала християнські ідеї і була друкована не тільки в Західній Європі [4; 5], Москві чи Санкт-Петербурзі [6; 7], а й у Києві, а згодом – у Харкові, Одесі, Кам'янець-Подільському, Полтаві, а її авторами все частіше виступали богослови й історики церкви з України та українського походження [див., напр.: 8; 9; 10.-С.86-124; 11].

Вже з середини XIX ст. почали виходити друком ґрунтовні узагальнюючі праці з історії православної церкви, які невід'ємною часткою російської спадщини розглядали

історію української церкви. Протягом 1847-1894 рр. шість видань витримала п'ятитомна "Історія Руської Церкви" професора Московської духовної академії, який згодом став архієпископом Харківським, а пізніше – Чернігівським – Філарета (Гумілевського). В ній на багатому документальному, зокрема архівному, матеріалі розглядалися "западнорусские земли". Ще більш скрупульозно українська церковна історія систематично викладалася в дванадцятитомному дослідженні професора Санкт-Петербурзької духовної академії, митрополита Макарія (Булгакова), яке було друковане з 1864 по 1886 рр. [12]. У першій половині 80-х років XIX ст. побачила світ перша в російській історіографії спеціальна узагальнююча праця з історії православної церкви в Україні професора Санкт-Петербурзької духовної академії І. Чистовича. Вона подавала коротку історію Київської митрополії від XIV ст. та характеризувала кожен з українських єпархій: їх загальний устрій, стан церковної освіти, діяльність митрополитів та єпископів [13]. Не дивлячись на москвоцентричність історіографічних концепцій авторів згаданих узагальнюючих праць, їх внесок у вивчення та популяризацію української церковної історії був очевидним.

Друга половина XIX ст., зокрема шістдесяті роки, стали часом бурхливого розвитку церковної журналістики, появу якої відомий російський богослов протоієрей Георгій Флоровський назвав "одним із найхарактерніших симптомів епохи" [14.-С.335]. Окрім великої кількості видань, які друкувалися в Петербурзі та Москві й мали численну школу своїх читачів у всіх українських єпархіях, на їх території набувають популярності свої релігійні видання. Такими стали "Руководство для сельских пастырей", започатковане 1860 р. у Києві під редакцією протоієрея П.Г. Лебединцева, "Труды Киевской духовной академии", "Епархиальные ведомости", що першими почали виходити в Одесі, подавши приклад для наслідування такого типу видань в інших і не тільки українських єпархіях. У 1862 р. у Харкові єпископ (з 1879 р. – митрополит) Макарій (Булгаков) заснував "Духовный вестник". З 1884 р. там само з ініціативи архієпископа Амвросія (Ключарьова) починає виходити журнал "Вера и Разум".

Не дивлячись на зниження загального рівня богословської літератури, яке відбулося в 80-х роках XIX ст., коли посаду обер-прокурора Синоду зайняв К.П. Победоносцев, її суспільний вплив не применшився.

Розширювалася жанрова структура церковних видань. Більшість з них друкували розвідки про церковні старожитності, нариси з історії окремих храмів та монастирів, життєписи місцевих церковних діячів, документи церковних архівів, роблячи цінний внесок у формування національної релігійної свідомості.

Приклад західних націй в XIX ст. підняв нову хвилю релігійного відродження – пізнього протестантизму, зокрема – баптизму.

У співставленні з цим фактором стають зрозумілими спроби частини української православної інтелігенції, яка ще чітко не усвідомила характер баптистського руху, використати його для очищення православ'я в контексті національних інтересів. Серед ініціаторів таких ідей Михайло Грушевський називав Олександра Кониського, Трохима Зінківського, Івана Трегубова, згадував "чимало молодих богословів з київської семінарії та духовної академії, котрим цей релігійний рух був і ближче звисний і ближче їх інтересував" [15.-С.185]. Але розвиток баптизму та євангельського християнства вже в 70–90-х роках XIX ст. в Україні показав, що цей рух, організаційно перерісши форми православ'я, не зміг зрушити офіційну церкву в бік її серйозного реформування. Наслідком невирішеності цієї суперечності стало продовження зростання пізньопротестантських рухів в Україні, поступове їх вкорінення на українському етнічному ґрунті із залишком родових форм російського православ'я. В кінцевому рахунку таке вкорінення обмежувало сферу впливу православної церкви.

Таким чином, спроби прогресивного духовенства модернізувати православну церкву на вимогу часу заради наближення її до народу та потреб людської особистості, новоевропейської десакралізованої свідомості в XIX ст. не стали масовими та ефективними. Це було закономірним наслідком підлеглого становища духовенства перед світською

владою, жорсткої ієрархічності церковних відносин, відсутності демократичних механізмів впровадження нових ідей в церковному та суспільному житті. Нові ідеї відбивали зростаючий рівень релігійної, політичної та національної свідомості духовної еліти, відповідний способу мислення і світоглядним уявленням нової епохи. Суголосні загальноєвропейським прогресивним ідеям, ці ідеї проявлялися у своєрідних національних формах. Але вони не заперечувались церковними верхами лише тоді, коли об'єктивно не шкодили імперським інтересам. У той самий час нові опозиційні церковні ідеї багато в чому ще відповідали залишковому рівню станової психології духовної верстви, впиралися в стіну релігійного консерватизму мас, відбивали загальний невисокий рівень політичної та національної свідомості, страждали етнографізмом, культурництвом. Врешті – вони ще не сягнули рівня чітко сформульованих церковно-політичних доктрин. Прогресивне духовенство в XIX ст. виявилось неспроможним запропонувати життєздатної альтернативи широко критикованій моделі церковного устрою і державно-церковних взаємин. І все ж, за висловом відомого російського богослова протоієрея Олександра Шмемана, “в церковно-богословському досвіді російської Церкви це богословське “західництво”, певна річ, відіграло фатальну роль, применшувати цього не слід” (підкреслення наше – О.І.) [16.-С.384]. Отож, сколихнувши і розкріпачивши релігійну думку, воно об'єктивно наблизило логічну розв'язку. Характер історично-культурного процесу, загальнолюдського цивілізаційного поступу вимагав утвердження в Україні феномену “національної церкви” як природної сходи до справжньої національної, релігійної та особистої свободи.

Інтелігенція. Природна поява української інтелігенції на початку XIX ст. розглядалася російською імперською владою як небажаний побічний продукт суспільного прогресу, радше – власних заходів із обслуговування державних інтересів. Формуючи цю верству заради використання здобутків західноєвропейської культури [17.-С.180-181], російський царизм, передусім, турбувався про ідейно-політичне її виховання як вірної виконавиці потреб реорганізованого на західний взірець державного апарату. Цей фактор культивування російського типу інтелігенції стримував генезу етнічно української інтелектуальної верхівки, а відтак – і української національної свідомості та гальмував розгортання національного руху. Але, не дивлячись на таку перешкоду, соціально-економічна потреба в освічених людях і розвиток світської та церковної освіти виводили формування цієї верстви поза повний контроль імперської влади. Відповідно з розширенням лав російської інтелігенції, зростали й лави інтелігенції української, яка в більшій мірі ототожнювала себе з українським народом і ставала на захист його інтересів. Створювались соціальні й інтелектуальні передумови для організаційної реконструкції та моральної реабілітації православної церкви в українських землях.

Стаючи активною громадсько-політичною силою, інтелігенція, завдяки характерові інтелектуальної творчої праці, швидше і глибше усвідомлювала свою відповідальність за долю всієї нації. Відсоток дітей священників та церковнослужителів у її складі був особливо вагомим. Він на порядок перевищував частку цієї категорії населення в соціальній структурі українського суспільства. Зокрема, за даними на 1880 р., відповідно 18,6% та 51,7% студентів (майбутньої інтелігенції), що навчалися в Київському та Новоросійському (м. Одеса) університетах, становили представники духовного стану [18.-С.88]. І хоча надалі питома вага вихідців із духовенства зменшувалась, вона залишалась значною. У 1900 р. їх частка серед студентів семи найбільших університетів країни (включаючи Харківський та Одеський) дорівнювала 9,1% (1880 р. – 24,1%) [19.-С.44]. Зауважена статистика переконує нас у тому, що для української інтелігенції другої половини XIX ст. були добре знайомі проблеми духовного відомства. З ним вона мала станові зв'язки. На загал українська інтелігенція модерної доби була релігійною і вже тому не могла абстрагуватись від церковних проблем та пошуку шляхів їх розв'язання.

Разом з тим, відносно високі відсотки представників духовної верстви в світських навчальних закладах свідчили про інші, суперечливі тенденції: розмивання професійної замкненості духовного стану, втрату ним своїх станових ознак і пріоритетів, спраглисть

частини церкви до світської освіти, що, безперечно, було симптоматичним проявом секуляризації всієї духовної культури, в тому числі й національної.

Водночас, як принципове, підкреслимо інше. Розуміння пріоритетності національно орієнтованих способів відродження церкви також не стало всезагальним. Це було закономірним наслідком української бездержавності.

Культура, яка розвивалась у річищі російських національних форм під протекторатом Російської держави, спрямовувала політичну та релігійну думку в русло загальноросійського контексту. За умов ключового становища російської нації та її національної еліти в державній структурі та придавленості й слабкості українських національних форм, політична і церковна православна еліта в більшій мірі орієнтувались на великоруські форми. Суттєвий вплив на таку еволюцію справив доводючий фактор винищення української політичної верхівки та духовної еліти внаслідок втрати української державної самостійності в XVII столітті. Хоча він, до певної міри, ослаблював та запізнював сприйняття нових антицерковних ідей, котрі все частіше проявлялись на Заході після епохи Просвітництва та особливо – від Французької революції [20.-С.183], водночас він створював поживний ґрунт для культивування інонаціональних москвоцентричних ідей в українському середовищі (в тому числі й церковних).

Як відомо, в суспільствах модерної доби роль політичної еліти завжди перебирала на себе національна інтелігенція. Але для української інтелігенції така роль виявилася непосильною, не дивлячись на властивий їй загальний характер інтелектуальної праці та соціальну психологію месіанізму.

Прискорені темпи розвитку капіталізму в Україні в XIX ст., які перетворили інтелігенцію в окрему соціальну верству, скорегували її соціальну та національну структуру, позначились на домінуванні серед неї всеросійських форм політичної організації. В імперській російській державі вони мусили бути “наднаціональними”, ефективно слугуючи ідеї московського централізму.

Інтелігенція України формувалася за рахунок представників різних національностей. Бездержавність України була головною причиною того, що частка українців серед осіб, праця яких мала ознаки інтелігентності, була значно меншою за відсоток представників корінної національності в загальній соціальній структурі населення. Так, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., серед педагогів і вихователів українці становили 23,1%, серед зайнятих у науці, літературі і мистецтві – 11,2%, серед медиків – 28,3%. У цілому ж, серед працюючого населення інтелігенція становила лише кілька відсотків. (У Південно-західному краї (Київська, Волинська й Подільська губернії) – лише 2%) [19.-С.42]. Тому політичний досвід і суспільний вплив української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст. був об’єктивно обмеженим неповнотою соціальної структури української нації.

Російська культура, а в тому числі – політична, релігійна та витворені нею шаблони оцінок суспільних явищ слугували зразком якості та вищості. В середовищі українців психологічно породжувалось прагнення позбутись почуття “малоросійської” меншовартості та піднести себе до “еталону” великороса. Оскільки великоросійська традиція була великодержавною, імперською за своєю суттю, вона вносила конфліктність в культурні та політичні взаємини росіян з іншими національними суб’єктами. Ця традиція, вкорінена в ментальність нації, не могла бути суттєво змінена нетривалими політичними впливами нової доби. Отож не випадково, що російські революціонери і демократи, які “починали свою кар’єру радикальним напрямком і навіть барикадами, ставали деспотами, рятуючи “єдність держави”, необхідну, як їм здавалося, для захисту “свободи і прогресу” від зазіхань з боку “сепаратизму”, на їхню думку, символу реакції” [21.-С.11].

Широко відомі слова В.К. Винниченка, які неодноразово знаходили підкріплення життєвою практикою: “Російська демократія закінчується там, де починається українське питання”. Отож, російський шаблон “передової людини”, революціонера-демократа став

некритично сприйматися за взірць, наслідувався в Україні, формуючи, за висловом М.П. Драгоманова, “іноземців вдома”.

Думка М.П. Драгоманова свідчить про те, що вже в другій половині XIX ст. передовими українськими діячами починає усвідомлюватись органічна несповісність ідеалів українського та російського суспільно-політичних і націокультурних рухів. Це усвідомлення було засадничим і для національно-церковного руху. Проте, внаслідок відносної слабкості останнього, воно стало надбанням українських інтелектуалів лише на початку XX ст.

Таким чином, цілком природно, що українська політична й церковна еліта XIX ст. шукала нових способів оновлення церкви, орієнтуючись на великоросійські ідеали та запозичені всеросійською культурою й передовою суспільно-політичною думкою зліпки з культури світової, переважно – європейської.

Отже, український суспільно-політичний рух кінця XIX – початку XX ст., який зростав під ідейним впливом визвольних змагань і теоретичної спадщини революційних рухів Західної Європи та Росії, мав серйозні підстави сприйняти антицерковні положення лівих політичних теорій і стереотипів чужої етнопсихології [Докладніше див: 17.-С.158-258], що приходили в Україну як нові прогресивні набуток цивілізації.

Усе це мало наслідком практичну недооцінку церковної проблеми в ході першого досвіду національного державного будівництва в Україні під час демократичної революції 1917 р.

Нечисленність та ідейна розпорошеність української інтелігенції, поступове зменшення в її складі відсотку духовенства за умов нагромадження соціальних проблем, зростання секуляризаційних настроїв у суспільстві, чисельного переважання інонаціональної проросійської інтелігенції, вже сформованих стереотипів політичної поведінки еліти дедалі формували в Україні тип такого суспільно-політичного діяча, якого мало цікавили українські національні і, в тому числі – державницькі та релігійні проблеми.

Для інтелігенції, яка уособлювала нову генерацію політичної опозиції, найбільше заперечення в церковному відношенні викликало одержавлення російського православ'я, становість його ієрархічної структури, його диктат над сумлінням, застарілість богослужбових форм, громіздкість і авторитаризм організаційної структури. У цьому невдоволенні віддзеркалювалась громадська думка інертніших, проте більш широких мас, які по-своєму реагували на модернізаційний прогрес та денаціоналізацію церковного життя.

Дворянство. Суспільним станом нової доби, який репрезентував колишню українську шляхту, нащадків козацької старшини, але станом особливо глибоко денаціоналізованим, було дворянство. Дворянство зовні безболісно прийняло трансформацію російською державною владою українського церковного устрою та російські національні форми культури, як належне, підтримувало офіційну церковність.

Частка дворянства в соціальній структурі українських губерній була невеликою. Навіть наприкінці XIX ст. вона становила близько 1% до загальної чисельності населення [22.-С.18]. Лише четверта її частина ототожнювалась з крупною земельною власністю. Всеросійський перепис 1897 р. зафіксував в українських губерніях 53,8 тис. помісних дворян (з членами сімей). З них 42,3% складали українці, 31,6% – поляки, 22,3% – росіяни.

Але, не дивлячись на таку статистику, дворянська верства займала в суспільстві особливе місце. Економічні статки, а особливо соціальні та політичні привілеї, робили її найвпливовішою в державно-політичній сфері. Саме дворянство займало ключові чиновницькі посади губернської, повітової, міської адміністрації, скеровувало громадську думку в місцевостях поміщицьких економій. Воно мало достатній освітній рівень, стали суспільні зв'язки, досвід політичного управління.

Обставини спільних цілей економічного і духовного пастирства зближували дворянство з верхівкою духовної ієрархії і часто переростали в особисті доброзичливі взаємини. Це досить яскраво характеризує наступний епізод. Духовенство м. Катеринослава, очолюване єпископом Симеоном, надсилаючи пам'ятну адресу

губернатору О.Б. Нейдгарту, висловлювало свій жаль з приводу залишення останнім посади начальника губернії: “Ми, православні пастирі м. Катеринослава, з глибоким почуттям жалю проводжаємо Вас... і сумуємо, що в особі Вашій ми втрачаємо не тільки у вищій мірі гуманного і справедливого начальника губернії, але й істинно російську православну людину, віддану православній вірі і церковним установам”. Слова духовенства ґрунтувалися на чіткому усвідомленні “того величезного значення, яке має начальник губернії не тільки для губернії, але й для єпархії, бо земне життя християн регулюється як громадянськими, так і церковними нормами, які тісно стикаються одна з одною, нерідко зіштовхуються й переплітаються. Тому для єпархії далеко не байдуже, хто стоїть на чолі управління губернією, які його погляди і відношення до церкви, духовенства і церковних установ” [23.-Ф.1649.-Оп.1.-Спр.41.-Арк.1-2], – писалось у цій пам’ятній адресі. Викладені думки нам видаються надзвичайно типовими для характеристики взаємин з церквою не тільки керівництва інших українських губерній, а й всієї владної структури державного апарату, основою якої було дворянство.

За характеристикою М. Грушевського, священики протягом XIX ст. дедалі відривалися від народного селянського середовища, й зближувались з державною верхівкою, еліту якої на той час складало русифіковане дворянство: “Не тільки праця громадська, але навіть просте зближення до селян, чи братання з ними було для священика річчю небезпечною, супроти підозріливості адміністрації та поміщиків, на послугах котрим стояла вся нижча російська адміністрація. Духівники водять товариство з дрібними панками, поліційними чинами, крамарями, для сільської ж громади у них тільки домагання оплат” [15.-С.154].

Як помісне дворянство, так і те, яке пов’язало своє життя з цивільною державною чи військовою службою, неодноразово демонструвало свою прихильність до духовенства та православної церкви. Хоча законодавчими актами держава ставила бар’єр демонстративним проявам класової солідарності дворянства й духовенства. Дворянам, наприклад, було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства, хоча меценатська діяльність на користь церкви стала поширеним явищем. Численні приклади меценатства та благодійної діяльності дворянства українських губерній проявилися в фундуванні дворянами церков, пожертвуванні коштів на їх розвиток, придбанні церковного майна тощо. Такої інформації сповнені клірові відомості щорічної церковної звітності, “літописи церковно-парафіяльного життя” збережені в багатьох державних архівах України, а також опубліковані у свій час постанови губернських зборів дворянства, губернських та повітових земських управ тощо [23.-Ф.1649.-Оп.1.-Спр.53.-Арк.1]. Ці джерела сьогодні починають ставати підґрунтям для цікавих публікацій про значення дворянської еліти в духовному житті, повідомляючи серед іншого й такі приклади. Відзначаючи 900-річчя Чернігівської єпархії, на кошти дворянства губернії було виготовлено пам’ятний жетон, зразки якого розіслали високим чиновникам Російської імперії. Золотий жетон, зроблений на кошти графа Милорадовича, подарували імператору Росії. На честь відкриття мощів святого Феодосія, архієпископа Чернігівського (який походив з місцевих дворян) дворянство Чернігівщини в 1896 р. замовило написання двох ікон Святого Феодосія і відправку їх у дарунок Миколі II [24.-С.140].

До взаємопідтримки дворянської та духовної верств схилив і більший консерватизм дворянства, вкорінений у її традиційний віковий господарський уклад, менша соціальна мобільність порівняно з новими соціальними силами – інтелігенцією, буржуазією, робітниками.

Кращий доступ до освіти, в тому числі й європейської, а також загальний суспільний прогрес не зруйнували релігійної віри дворянської верстви, але сприяли трансформації релігійної свідомості.

Соціальні контури верстви дедалі розмивалися. Її представники поповнювали лави освічених людей, які сенсом свого життя та професійної діяльності обирали інтелектуальні,

науково-творчі та громадсько-політичні сфери, перестаючи уособлювати середньовічний релікт російського дворянства, перенесений на український ґрунт.

Еволюція суспільної, а відтак – і релігійної, свідомості дворянства відбувалася під впливом культурно-освітнього розвитку, який формував, за висловом П.Б. Струве, своєрідний “освічений клас”. Поряд з духовенством, яке традиційно було джерелом поповнення цього класу, “потім перше місце в цьому відношенні зайняло дворянство” [25.-С.139]. При чому інтелектуальна діяльність, яка наближувала частину дворянства до інтелігенції, забарвлювалась фарбами як російського так і українського традиціоналізму і відповідного модернізму.

Добре відомі приклади участі дворянських представників у промонархічному політичному русі, що поширювався під гаслом “Церква, самодержавство, народність”. Світосприйняття цієї частини дворянства яскраво передають рядки листа одного з нащадків старовинного козацького роду, голови Державної ради 30-х років XIX ст., князя Віктора Кочубея до малоросійського генерал-губернатора князя Н.Г. Рєпніна: “Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам. Мое звание и занимаемый мною пост ставят меня выше всяких мелких соображений; я смотрю на дела Ваших губерний с точки зрения общих интересов нашей страны. Микроскопические виды не мое дело” [Цит. за: 26.-С.230]. Висловлена позиція, як правило, заперечувала необхідність принципових змін у церковному устрої та системі інституційних зв’язків між церквою та державою.

На початку XX ст. активність цих сил знайшла відображення в роботі правих політичних партій, що накреслювали і поширювали вимоги збереження “єдиної і неділимої Росії”, “первенствующої православної церкви”, блокувалися з промонархічним духовенством під час виборів до Державної думи. Навіть після Лютневої 1917 р. революції, яка ґрунтовно підірвала старий суспільний лад, представники проросійського дворянства й церкви не відмовились від політичного союзу. Першим у виборчому списку до Українських Установчих зборів по Волинській виборчій окрузі “од православних парафій і хліборобів” значилось прізвище відомого політичного і державного діяча монархічно-консервативного спрямування В.В. Шульгіна – власника маєтностей на Волині, члена II та IV Державних дум від Волинської губернії [27.-Ф.113.Оп.1.-Спр.26.-Арк.30].

Збільшувалась частка дворянства, яке, поділяючи монархічні погляди, усвідомлювало необхідність реформ у Російській православній церкві. До таких представників релігійної думки належали В.В. Зінківський – філософ, богослов, педагогічний діяч, згодом – Міністр ісповідань Української Держави; Є.М. Трубецької [28.-С.66] – професор Київського університету, автор численних праць з історії церковного мистецтва, учасник Передсоборного присутствія, створеного урядом в 1906 р. для підготовки церковних реформ. Останній, за характеристикою російського історика В. Шелохаєва, взагалі був “одним із ідеологів прогресизму” [25.-С.6].

Інша частина проросійського дворянства, пов’язаного з Україною економічними коренями (маєтки, власність) та професійною діяльністю (чиновництво, професура) відкидала монархічний устрій, але так само ратувала за конституційні реформи, намагалася втілити свої прагнення парламентськими (думськими) методами, участю в урядових комісіях, створюваних Синодом для реформування церкви, засобами періодичної преси. Отож, їхня прогресивність, як правило, лежала в площині лібералізму, не сягаючи меж революційного радикалізму. Цю ж думку висловлює і відомий дослідник історії українського православ’я ігумен Веніамін (Новик): “більшість представників російського релігійно-філософського ренесансу XIX – XX ст. були християнськими лібералами”. Саме до них він відносить В.С. Соловйова, С.Л. Франка, М.П. Федотова, Н.О. Лосського, А.В. Карташева [29.-С.20].

Лише окремі представники дворянської верстви, які були послідовниками російської ліберальної думки, під впливом українського політичного руху змогли піднятися над

національним егоїзмом і перекинути місток порозуміння з українськими лібералами: А.Ф. Лизогуб – член партії октябристів, очолив кабінет міністрів Української Держави; М.І. Туган-Барановський, член російської партії конституційних демократів (котра декларувала програмну тезу культурно-національного рівноправ'я народів), згодом став членом Української партії соціалістів-федералістів.

Ліберали і консерватори української національної орієнтації репрезентували менш впливову серед дворянства тенденцію відмінного ставлення до церкви. Характерними представниками цього напрямку були члени київської “Старої громади”, окремі члени Одеської громади. Отож, це були продовжувачі традицій “Кирило-Мефодіївського товариства” і громадського руху, зокрема – П.О. Куліш – відомий громадський діяч, історик, етнограф, критик; Б. Грінченко – відомий письменник, земський діяч і педагог, публіцист, фольклорист, один із засновників Братства тарасівців (1892), В.Л. Беренштам, І.А. Житецький, М.П. Старицький, І.І. Петрункевич, А.А. Русов; а також діячі пізнішої генерації українського суспільно-політичного руху – В.М. Леонтович – активний земський діяч Полтавщини, член “Старої громади” та Товариства українських поступовців, письменник, член редколегії “Літературно-наукового вісника”, який фінансово підтримував видання першої української газети у Наддніпрянській Україні “Рада”, згодом – член Центральної Ради, міністр земельних справ Української Держави; Б.М. Мартос – учений-економіст, організатор кооперативного руху; К.А. Мацієвич – громадсько-політичний діяч, учений-агроном; М.С. Ковалевський – чернігівський предводитель дворянства; Є.Х. Чикаленко – громадський і культурний діяч, меценат, теоретик і практик сільського господарства, член Української демократичної партії, один із засновників Товариства українських поступовців та ін.

Вони намагалися поширити свій громадський вплив і на церковне середовище, вбачали необхідність налагодження більш тісного зв'язку духовенства з народом, залучення церкви до національного відродження. Зокрема, Є.Х. Чикаленко писав про свої спроби “впливати на учителів” та священика у своєму маєтку в с. Перешорах Миколая Зеленкевича, брата відомого українського педагога Я. Чепіги: “Як не намагаюся я, показуючи на його брата, повернути і його до українського світогляду, він уперто не хоче навіть на самоті зо мною говорити по-українському, хоч попадає говорить зо мною чистою українською мовою... Під його впливом і залежний від нього учитель парафіяльної школи, селянський син, Бондаренко” [30.-С.59]. Взагалі Є.Х. Чикаленко досить влучно визначив роль дворянської верстви в українському відродженні: “Дворянство, здається, ніде не грало великої ролі при відродженні націй. Принаймні у нас воно для цього нічого не зробило. Наші письменники і взагалі діячі національного відродження – переважно все так звані різночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства. Це й не дивно, бо це одинока інтелігентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т.ін.” [30.-С.69-70], – продовжував він.

І все ж певна частина дворянства, у більшості своїй – та, що мала українське етнічне коріння, відстоювала національні ідеали. Вона готова була разом з іншими активними суспільними силами боронити українські церковні традиції, наводити духовенство до національної справи. А це, в свою чергу потребувало більш уважного ставлення до інституційних церковних проблем, що згодом знайшло відображення в програмних положеннях українських політичних партій консервативного та ліберального спрямування.

Буржуазія. Інша нова соціальна верства – буржуазія, подібно інтелігенції, намагалася піднятися до усвідомлення загальнонародних та загальнодержавних проблем. При цьому вона ґрунтувалась на своїх економічних інтересах. Але вона так само виявилась мало

зарядженою українськими національними ідеями і, зокрема, ідеєю розбудови національної церкви.

Це мало своє пояснення. Справа полягала не тільки в незначній частці цієї верстви в соціальній структурі українського суспільства (навіть на 1917 р. сумарна чисельність цієї верстви в Україні з членами сімей становила 962,2 тис. чол., або 3,0% загальної кількості населення [22.-С.18]).

Українська національна буржуазія була представлена переважно дрібною й середньою, для якої не під силу було підіймати, а тим паче – розв'язувати загальноукраїнські, чи хоча б єпархіальні справи.

Крупна буржуазія в Україні була здебільшого інонаціональною. Для неї українські проблеми були мало вагомими, а то й відверто чужими.

Все це підсилювало фактори, що нав'язували українському народові російський або інші типи національної та релігійної культури.

У кращому випадку полагодження суспільно-церковних суперечностей з боку громадсько активних представників цього класу зводилось до локальних фінансових ін'єкцій, лобіювання церковних інтересів в органах місцевої адміністрації.

Українська національна буржуазія демонструвала гідні зразки меценатства, благодійництва, унормування матеріального становища членів кліру, фінансової підтримки учнів церковно-парафіяльних шкіл, допомоги в будівництві та обладнанні храмів, церковних навчальних закладів тощо. Такі прояви турботи про стан церковних справ були непоодинокими (про що свідчить, зокрема, меценатська діяльність відомих родів Симиренків, Харитоненків) [див., напр.: 31.-С.30-33]. Безперечно, вони пом'якшували гостроту внутрішньоцерковної та державно-церковної кризи. Проте у цілому не вирішували проблем реформування церкви і не знімали їх з порядку денного поточного суспільного життя.

Робітники. Внаслідок поглиблення процесу індустріалізації та застосування вільнонайманої праці в другій половині XIX ст., особливо після відміни кріпосного права, в українських губерніях відбувалося зростання робітничого класу. Наприкінці століття загальна чисельність робітників, зайнятих в усіх галузях промисловості дев'яти українських губерній, становила 753,5 тис. чол., з них 290,6 тис. (38,6%) були українцями [32.-С.136-137]. У відсотковому відношенні до загальної чисельності населення робітники ледве перевищували 3,2% населення (причому робітники-українці – 1,2%).

Виходячи поряд з інтелігенцією та буржуазією на арену громадсько-політичного руху, робітники, як нова соціальна сила, заявили про змагання, передусім, за свої економічні права. Їх класова боротьба проявлялася у вигляді страйків і заворушень, більшість яких виникали на великих підприємствах, де основною робочою силою були прийшли працівники, відірвані від колишнього селянського середовища, широких родинних зв'язків, позбавлених іншого вибору для свого існування. Під впливом міжнародної інформації з Бельгії, Франції та інших країн, почерпнутої з газет, вони використовували досвід зарубіжних робітників [див., напр.: 32.-С.179], вимагаючи підвищення заробітної плати, покращення умов праці і побуту, скорочення робочого дня тощо.

Навіть найгостріші з цих класових виступів робітників у XIX ст. не мали політичного забарвлення [32.-С.210]. Вони демонстрували корпоративну обмеженість, нездатність до загальнонаціональних дій.

Природно, що з таким рівнем суспільної свідомості робітники були неспроможними до осмислення загальноцерковних проблем.

Соціальна природа робітника, яка відривала його від традиційного середовища (етнічного, родинного, побутового), руйнувала і його звичну релігійність, відводячи від

церкви. Проявом цього були згадувані масові явища послаблення православних традицій серед робітників, які працювали по найму в господарствах німецьких колоністів та менонітів. Аналогічні наслідки руйнації традиційної віри супроводжували економічні взаємини православних робітників з представниками вітчизняного раціоналістичного сектантства, наприклад молоканами [33.-Ф.246.-Оп.1.-Спр.105.-Арк.1].

Робітник був більше готовий до буржуазно-протестантських спрощень культу, раціоналістичного сприйняття майбутньої церковної реформи.

Проте специфічні за умов царської Росії жорсткі обставини формування робітничого класу (запізнілого у русі новоевропейської історії, що стимулювало форсування цього процесу, при тривалому збереженні особистої залежності селянина від поміщика, патріархальності господарського укладу) культивували зворотні тенденції: прихильність нового класу робітників до старих традицій, архаїзмів, навіть – містицизму. Російське національне ядро серед робітників найчисельніших підприємств додавало до цього формування колорит свого національного релігійного світогляду: релігійної нетерпимості, максималізму, догматизму, колективізму, песимізму [17.-С.179, 208-211, 214-217, 220-224, 233].

Не дивлячись на таку суперечливу природу релігійного світогляду робітничого класу в Україні, маємо особливо відзначити досить високий рівень релігійної свідомості робітничого середовища ХІХ ст. Цей факт свого часу ігнорувався радянською історіографією, яка сформувала міф про антирелігійність робітничого класу [34.-С.76].

Продовжуючи триматися давніх культурних традицій, православні віруючі з робітничого середовища, так само як і селянство, підпорядковували свій господарський уклад церковному календарю, демонстрували шанобливе ставлення до церкви, були ревними християнами. Архівні документи достатньо яскраво малюють активність у житті релігійних громад парафіян, які були за фахом робітниками, підкреслюють їхню енергійність у церковнопопечительських комітетах, братствах, церковнопарафіяльних радах, на посадах церковних старост тощо. Є підстави стверджувати, що в храмах, наближених до промислових підприємств, залізничних вузлів тощо релігійне життя відзначалося не меншою повнокровністю, аніж в інших міських парафіях. Храми в цих осередках нерідко відзначалися більшою доглянутістю і багатшим оздобленням.

Хоча фактор національної неоднорідності парафіян таких храмів і переважання серед них громадян неукраїнської національності налаштовував причет і парафіяльне керівництво до ігнорування національних церковних потреб української меншості. Це був фактор довготривалої дії, що давав свої ідейні паростки, які пізніше глушили національне реформування православної церкви в Україні у час його найбільшого поширення – в 20-х роках ХХ ст.

Чисельне зростання робітничої верстви, поступове і дедалі активніше її втягування в сферу суспільно-політичної боротьби на боці противників існуючого державного режиму, передвизначило посилення антирелігійних і антицерковних настроїв у її середовищі. За умов залучення робітників до нової системи економічних і побутово-культурних зв'язків урбанізованого соціуму, які при цьому не отримували відповідних рівню цивілізації матеріальних і духовних благ, вони були неспроможні піднести свій інтелектуальний рівень до рівня еліти. А відтак робітники ставали приреченими на те, аби формуватися як “внутрішній пролетаріат” – могильщик існуючої церковної системи.

Багатонаціональний склад робітників в Україні створював особливо поживний ґрунт для поширення інтернаціональних антицерковних ідей, експортованих безпосередньо з Заходу та імплантованих в українське суспільство російською політичною елітою.

Отож, робітники українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. у більшій мірі здатні були до руйнівних протицерковних дій, аніж до конструктивної роботи з реформування церковної інституції.

Селянство. Очевидні соціально-економічні зрушення другої половини XIX ст. не змінили селянського характеру української нації, яка складала переважну більшість (17 млн. із 23,4 млн. чол.) населення українських губерній – 72,6%. Особливо великою частка українців була в традиційних аграрних регіонах – на Лівобережжі (80,9%) та Правобережжі (76,9%). У містах проживало лише 16% українського населення, а серед міських жителів українці складали лише третину [35.-С.60].

Позбавлена національної еліти, українська нація в XIX ст. за своєю природою, вдачею та психологією залишалася селянською. Як зазначав відомий дослідник психології релігії Володимир Янів: “Для селянства є притаманним консерватизм, який – незаперечно – спричинився до історично зумовленої і традицією переданої релігійності української суспільності... Для психіки селянина, зв’язаного з природою та землею, саме релігійність дуже своєрідна та властива” [20.-С.183].

Селянство досить активно піднімало питання про необхідність будівництва церков та церковних споруд, контролювало хід цього будівництва, утримання причетів, найом і оплату церковних сторожів, придбання церковного обладнання, влаштування храмових свят, проведення молебнів, впорядкування цвинтарів тощо.

Типовою вважаємо статистику, зібрану запорізькою дослідницею А.І. Лохматовою, про те, що близько 8,5% рішень селянських сходів у 90-х рр. XIX ст. стосувалися справ школи та церкви.

Глибинна релігійність, яка була основою національного світогляду, хоча й обмежувала та гальмувала антицерковний революційний радикалізм, але не могла спорудити неприступний бар’єр для нього, оскільки цей радикалізм зростав як продукт економічних інтересів і нових політичних ідей. Вона стримувала проникненню його в суспільну свідомість, наскільки менталітет здатен протистояти соціальним потребам та політичним інтересам.

Аналізуючи розвиток української релігійної думки, М.С. Грушевський звернув увагу, як на всезагальний, на факт “релігійних шукань в українських масах в XIX ст.”. При цьому він зазначив більш пізнє включення до цього процесу селянства. Порівнюючи з церковними верхами, інтелігенцією, серед яких “новий стан речей став добре помітним уже в другій половині XVIII ст.”, релігійний рух “на сільському споді... почав давати себе відчувати на добре при кінці першої половини XIX ст., коли перевелись старі попи й інший клір, який ще тримавсь старих традицій, стали напливати вихованці нових шкіл, в тім і чужинці – москалі” [15.-С.155]. Цей рух М.С. Грушевський оцінював як “сильний рух від офіційної православної церкви і шукання задоволення релігійного почуття поза церквою”. Зауважене відставання селянського релігійного пробудження від часу релігійного відродження еліти підтверджує попередньо викладені нами думки щодо початку перетворення руху до національного реформування церкви в середині XIX ст. у масовий.

Внаслідок слабкості національної інтелігенції та жорсткого політичного клімату в Російській імперії в першій половині XIX ст., щільності урядового контролю над інакодумством, селянський релігійний рух не отримав чіткого організаційного спрямування. Покинутий на саморозвиток, він тривалий час проявлявся у роздрібненості та багатоманітті релігійних течій.

Подібно до робітничого та міського середовища, яке відзначалося більшою соціальною мобільністю і відкритістю до нових релігійних теорій, релігійне пробудження серед селянства переважно відбувалося в тій місцевості, де населення відзначалося більшою

соціальною активністю. Як уже зазначалося, такі обставини склалися на півдні України, який з кінця XVIII ст. став регіоном масової колонізації, що за своїми характером була селянською, поліетнічною та поліконфесійною.

Державно-політичні та релігійно-культурні взаємовпливи сприяли поширенню в Україні ідей штундизму, баптизму, євангельського християнства та російського раціоналістичного і містичного сектантства – духоборів, молокан, мальованців, хлістів [15.-С.157-183]. Отож, в переплетенні релігійних течій були помітними як західноєвропейські ідеї раннього (лютерани, меноніти) та пізнього (баптизм) протестантизму, так і наносні великоросійські явища. Поліконфесійний конгломерат соціально активних сил, критично налаштованих до православної церкви, волею імперії інтегрувався в соціальну структуру українського регіону. А це тамувало перспективу нового зіткнення релігійного населення, передусім – селянського, з офіційною церковністю.

Релігійний конфлікт, що набував соціально-політичного виміру, влада намагалася розв'язати адміністративно-силовими, агітаційно-пропагандистськими та місіонерськими методами. Російська православна церква в Україні мобілізувала свої інтелектуальні ресурси на “відсіч” “невірним”. Селянство, що знаходилося в гущі цих подій, збагачувало свою релігійну думку, вдосконалювало оцінки діяльності православ'я, формувало модерну релігійну свідомість.

Але, протестуючи проти релігійних гонінь, селянство, як і робітництво, виявлялося нездатним піднятися до рівня загальносуспільного вирішення проблеми. Воно не помічало загальнонаціональної ваги справи розбудови української церкви та держави. Селянство не могло організувати суспільство на досягнення цих високих цілей. До того ж, соціально-державні відносини культивували серед цієї суспільної верстви політичні ідеї російської еліти, що в значній мірі були дезінтеграційними та гальмівними для українського націотворення та розбудови національної церкви. Вони полонили селянську релігійну думку.

Таким чином, у контексті суспільного розвитку України періоду модернізації відносно повільне набуття національного досвіду розбудови церкви та держави виглядало цілком закономірним. Послідовники й охоронці української церковної традиції виявились малочисленими серед активних соціальних прошарків (інтелігенція, буржуазія, робітники), а отже, неспроможними зрушити громіздку масу інертнішого у суспільно-політичному відношенні селянства.

Зміни в системі виробництва і суспільній свідомості, яка звільнялась з лещат догматизму, неминуче входили в суперечність з імперським характером державної влади і одержавленої Російської православної церкви. Ця суперечність була настільки глибокою, що вона не могла бути розв'язана при збереженні імперської моделі.

Джерела та література

1. За матеріалами інтерв'ю отця Олександра Меня // Джерела. – Луцьк, 2000. – №1.
2. Рижский М.И. История переводов Библии в России. – Новосибирск, 1978.
3. Кригер М. В чем опасность Библейских обществ // Современное обновленчество – протестантизм “восточного обряда”. – М., 1996.
4. Описание сельского духовенства в России. – Лейпциг, 1858.
5. Русское духовенство. – Берлин, 1859.
6. Макарий, арх. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира, как введение в историю Русской церкви. – СПб., 1868.
7. Каптерев Н. Светские архиерейские чиновники в Древней Руси. – М., 1874.

8. Полный христианский месяцеслов с присовокуплением разных статей к российской истории и киевской иерархии. – К., 1845.
9. Крамарев Г. О влиянии христианской веры на политическое могущество России. – К., 1849.
10. К вопросу о духовенстве, как сословии, в отношении к условиям Юго-западного края // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1869. – №7.
11. Маркевич Г. Выборное начало в духовенстве древнерусской преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I // Труды Киевской Духовной Академии. – 1871. – №8, 9.
12. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – СПб., 1864-1886. – Т. I-XII.
13. Чистович И. Очерк истории западнорусской Церкви. – СПб., 1882-1884. – Ч. I-II.
14. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – К., 1991.
15. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
16. Шмеман А., прот. Исторический путь православия. – Париж, 1989.
17. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.; Тернопіль, 2000.
18. Шип Н.А. Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Респ. міжвід. зб. наук. праць. – К., 1990. – Вип. 16.
19. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К., 1994. – Кн. I.
20. Релігія в житті українського народу. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966.
21. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917.
22. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.; Одесса, 1987.
23. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург).
24. Опанасенко В. Благодійні справи Чернігівського дворянства // Сіверянський Літопис. – Чернігів, 2000. – №4 (34).
25. Вехи: Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909-1910 / Сост., комент. Н. Казаковой; предисл. В. Шелохаева. – М., 1991.
26. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
28. Аржаковский А. Журнал “Путь”. (1925-1940). Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции. – К., 2000.
29. Веніамін (Новик), ігумен. Християнська основа лібералізму // Людина і світ. – 2000. – №6.
30. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931.
31. Шудрик І. Династія Харитоненків і Православна церква // Людина і світ. – 2002. – №7-8.
32. Історія робітничого класу Української РСР / Ф.Є. Лось (відп. ред.): У 2 т. – К., 1967. – Т.І.
33. Державний архів Запорізької області.
34. Атеизм в СССР: становление и развитие / А.Ф.Окулов (отв. ред.) и др. – М., 1986.
35. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 2000.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of activation of the church movement in Ukraine during the XIX – the beginning of the XX century. The author analyses it as a part of European modernisation process. Of special regard in the article are the main social groups in Ukraine (peasantry, workers, intelligence, and clergy), their role and involvement to the process of modernisation of the Orthodox Church in Ukraine.

У.П. Кошетар

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ СПРІЯННЯ РОЗВИТКУ ГАЛИЦЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Дослідження галицького консерватизму, як важливого політичного напрямку, що спричинив певний етап в розвитку українського суспільства у перші десятиріччя ХХ століття, є актуальним завданням історичної науки. Його початок поклав професор Ю.І. Терещенко [1] та його наукова історична школа, яка знаходиться на етапі формування [2.-С.5]. Очікується вихід з друку дослідження М.М. Швагуляка, що спричинить поштовх до більшої зацікавленості історичного загалу (у першу чергу в сучасній Галичині) консервативною тематикою.

У даній статті ставиться завдання розглянути взаємовпливи української греко-католицької церкви і галицького консерватизму. Це питання ще не було предметом спеціального дослідження, хоча значна кількість розвідок присвячена соціальній доктрині католицької церкви [3; 4; 5; 6; 7]. Вченими опрацьовується тематика, пов'язана з суспільною та економічною діяльністю греко-католицької церкви [8; 9; 10]. Але концептуальне висвітлення наведеного питання, що надає можливість врахувати комплексні впливи національно-релігійного, політичного та економічного чинників формування галицького середовища наприкінці ХІХ – у перші десятиріччя ХХ ст. в контексті консервативної традиції, залишається важливим предметом для вивчення.

Соціальне вчення греко-католицької церкви цього періоду було складовою частиною католицької соціальної доктрини. Воно спиралось на папські енцикліки та документи католицької церкви, додаючи своє бачення перетворень в соціально-економічній сфері [3.-С.15].

У 70–90-х роках ХІХ ст. папа Лев ХІІІ виступив прихильником якнайактивнішої участі католиків у соціально-політичному житті. Він проголошував принцип *assomodata renovatio*, який полягав в оновленні християнства з метою пристосування до тогочасних реалій світового розвитку. Усвідомлюючи різновекторне спрямування католицького середовища у питаннях філософських, соціальних і політичних, Папа Лев ХІІІ для взаєморозуміння між католиками видав ряд енциклік, які слугували своєрідним дороговказом для вирішення богословських, філософських та суспільно-політичних проблем. Наприклад, енцикліка *Diuturnum illud* (1881 р.) аналізувала проблему походження держави, відкидаючи ідеї “комунізму, соціалізму та нігілізму”, наголошувала на походженні влади від Бога; енцикліка *Immortale Dei* (1885 р.) присвячена християнському характеру державного устрою. Церква і Держава розглядались як складові частини світового ладу, їх сфери діяльності чітко окреслені, тому вони повинні взаємодіяти, виходячи з принципу конкордату [4.-С.292-293].

Папа Лев ХІІІ вказував на можливості участі католиків у політичній сфері, але якщо вона базується на принципах: *in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas* (у нужденності єдність, у сумнівах свобода, у всіх справах терпимість).

В енцикліці *Libertas* (1888 р.) подавалось розуміння понять: християнська свобода, релігійний лібералізм, політична свобода. Підкреслювалось, що Церква завжди